

САХА ХААНА УУ БУОЛБАТАХ

Былыр Түбэ нэһилиэгин Тыа Арыы диэн ыраах мөлтөх суоллаах иистээх буолан баран баай бултаах-астаах сиргэ Бүөтүр Бугаев (Нууччакаан) диэн киһи Балаабыс диэн кэргэнинэн туспа балаҕан туттан, абыйах сүөһү ииттэн, куобахтаан, бултаан, балыктаан бэйэлэрин бэйэлэрэ көрүнэн бур-бур буруо таһаарынан олорбуттар эбит. Кинилэр барыта 5 оҕону төрөппүттэрэ. Улаханнара Анныыска, онтон Татыйаас, Ньюкулай, Уйбаан уонна кыралара — Сэмэн.

Оччотооҕу эмп-томп суох ыраахтаабылаах Россия саҕанаабы саха дьаданытын хараҥа олоҕо олус ыарахан эта. Ордук дьахтарга. Ол да иһин ийэлэрэ Балаабыс 1914 с. атырдьах ыйын 25 к. Сэмэни төрөтөн баран, сыыстаран, үс эрэ хоммут уонна өлөөхтөөбүт үһү. Онтон сотору аҕалара эмиэ ыалдьан өлөн хаалар. Сэмэн үс саастаах эбит. Онон тулаайах оҕолор ыал устун барбыттар. Сэмэни уонна Уйбааны Илья Антонович Лебедев диэн киһи кэргэнэ Ааныскалыын ылан ииппиттэрэ. Бу үтүө майгылаах дьон этилэр. Сэмэннээҕи бэйэлэрин төрөппүт оҕолорун курдук көрөн, аһатан-тангыннаран борбуйдарын көтөбүөхтэригэр диэри ииппиттэрэ. Сэмэн убайынаан кинилэргэ кыайар үлэлэрин үлэлээн, көмөлөһөн улааппыттар. Бу дьоно баалларыгар Сэмэн Түбэ оскуолатыгар нэһиилэ бастакы кылааһы эрэ бүтэрбитэ, салгыы үөрэнэр кыаҕа суох этэ.

Онтон Сэбиэскэй былаас тэриллэр. культурнай революция саҕаланар, дьиэттэн хотону араарыы, үөрэбэ суохтары үөрэтии, ыраас олох иһин охсуһуу, көмүлүөк оһоҕу билиитэнэн, муус түннүгү тааһынан солбуйуу о.д.а. үлэлэр Түбэ нэһилиэгэр эмиэ саҕаламмыттар. Сэмэн уол онно улахан дьону кытта ликбезкэ үөрэнэн кыратык ааҕар-суруйар буолбута. Онтон салгыы бэйэтэ эбии үөрэммитэ.

Сир үллэһингэ ытыллар. Сири холбоон оностон табаарыстыбалар (ТЗОС) тэриллэллэр. Сэмэн 16 саастааҕар онно киирэр. 1930 сыллаахха «Тыа арыы» диэн артыал буолаллар, онно чилиэнинэн киирэр. Кини колхоз сүрүн үлэһитэ буолан оттуур, от-мас тизээн, кыһынын дьон дьорҕоотторун, 110 бэртэрин кытта хомуллан ыраах Дьааныга, Моой үрэххэ биэстии атынан таһаҕас тизэсэрэ. Тонгууну-хатыыны, сылайары дьиннээхтик онно билбитэ.

1933 сыллаахха 20 сааһыгар Хатырык кыһынын Татыйааһы кэргэн ылан ыал буолбуттара. Татыйаас сытыары-сымнаҕас, ыалдьытымсах үтүө майгылааҕа, үлэһит бэрдэ эбитэ үһү. Кини колхозка сааһын тухары сүөһү үлэтигэр ыанньыксыттабыта. Онтон Сэмэн 1935 сылтан колхозка кыладыапсыгынан, үксүн биригэдьиirinэн, биир кэмнэ председателинэн үлэлээбитэ. Ньир-бааччы орто ыал буолан олорбуттар. 1939 с. бастакы оҕолоро Ааныс төрүүр.

1941 с. кыладыапсыктыыр, сайынын окко биригэдьиирдии сырыттабына немецкэй фашистар биһиги дойдубутугар соһуччу сэриинэн түспүттэрин туһунан сурах кэлэр. 1942 сыл от ыйын 10 к. Сэмэн бэбиэскэ тутар. Убайа

Уйбаан эмиэ барар буолбут. Кинилэр кэннилэриттэн Ньюкулайдара эмиэ сэриигэ барбыт этэ.

Ити сыл атырдьах ыйын 25 к. Сэмэн убайынаан Уйбаанныын хас да табаарыстарын кытта Намна кэлэллэр. Онтон массыыналарга тиэллэн элбэх буолан Дьокуускайга киирэллэр, Даркылаах биэрэгэр борохуокка симиллэн айанныыллар. Мальтаҕа тийибиттэрин кэннэ барыларын тустуһунан чаастарга тарҕаталлар. Сорохтору Арҕаа фронт хайысхатыгар ытталлар, сорохтору үөрэххэ, үлэҕэ хааллараллар. Мантан ыла Сэмэн убайын Уйбааны көрбөтөҕө, сотору Москва анныгар өлбүт сураҕын истибитэ. Оттон улахан убайа Ньюкулай хаһан, ханна өлбүтүн билбэт. Сэмэннээҕи Мальтаҕа аҕалан тутууга хааллараллар.

— 11-12 киһи гына-гына уһун суон баҕайы инчэҕэй бэрэбинэни кэртэрэн, санныбытыгар сүктэрэн 7-8 биэрэстэлээх сиргэ тастаран казарма туттарбыттара. Онно бүдүрүйүү, охтуу, оһоллонуу, өлүү да баара. Аспыт мөлтөх, аччык, сэниэтэ суох этибит. Ол да буоллар казарма дьиэлэрин күһүн сотору бүтэрбиһпит, — диэн Сэмэн кэпсиир. — Онтон эмиэ тус-уһунан чаастарга араартаан сорохторбутун Арҕаа фрончга, биһигини Днепропетровскай диэн куорат таһыгар тимир уһаарар сүүнэ улахан байыаннай заводка аҕалаллар. Манна сэрииттэн алдьанан-кумаланан кэлбит сэрии сэбин тимирин таһан домна оһохторго кутан ууларарбыт. Дьэ бу эт киһи элэйэр, сылайар, быстар үлэтэ этэ. Элбэх киһи тулуйбакка өлөр да этэ. Онно мин 1943 сыл сааскытыгар, нэһиилэ тулуйан үлэлээбитим кэннэ олунньу бүтүүтүгэр алта ыйга дойдубар баран сынньанарга уопуска биэрэн абыраабыттара. Дойдубар Түбэҕэ бэс ыйын эргэтигэр кэлбитим. Колхоз председателэ сэриигэ барбыт. Үлэни кыайар биир да бүттэлээх киһи ордубатах этэ. Аҕыйах хонооппун кытта икки оҕонньор кэлэннэр: «Дьэ, Сэмэн, колхозпутугар үлэһит илии суох буолла, оҕо-дьахтар эрэ хаалла, дьон хоргуйан, быстан эрэллэр. Биир баар-суох тутуох үлэһиппит Степан Николаевич Болтунов хоргуйан өллө. Онон хамсыыр кыахтаах дьоммутун мунньан оттуох этибит, сүөһүбүтүн эспэтэхпитинэ сатанар, кытаат, көмөлөс», — диэн көрдөстүлэр.

Хайыамый, мин «Лензолото» пароходство салалтатын булан 35 тн. оту оттоон биэрэргэ, ол оннугар кинилэр 2,5 тн. ыһыыга анаан ньэһимиэн сиэмэтин биэриэх буоланнар дуогабар он-орсулубут. Аны Тыа Арыы диэн сиргэ борохуот кэлэн тиксэр биэрэгэ суох этэ, ол иһин атын колхозтан сир кэпсэтэн оттообуппут. Оччолорго арыый эдэр-сэнэх буоламмын от охсуутугар наар бэйэм сылдыбытым. Күнтэ син 1,5 гаа сириһэлэһитэрим. Ону оҕолор, дьахталлар киирэн бугуллаан баржаҕа тиэйэн ыппыппыт. «Лензолотоларбыт» били кэпсэтиилээх сиэмэбитин биэрбиттэрэ. Ол сиэмэ анарын бурдук таттаран дьоммор түнэппитим. Онон, өллөммүт дьон, сирэйдэрэ-харахтара сырдаан салгыы сүөһүбүт кыстыыр отун оттоон этэнтгэ туораабыппыт. 1943 с. иккис оҕобут Володя төрөөбүтэ.

1944 с. саас били ньэһимизммит агарын ыһан, үүннэрэн, оттоон бүтэн эрдэхпитинэ, балабан ыйыгар иккистээн бэбиэскэ тутан сэриигэ барбытым.

Бу сырыыга Монголия сиригэр, сүрдээх тыаллаах баҕайы аһаҕас истиэпкэ аҕалан, сүөкээбиттэрэ. Манна дьиэттэн дьиэ икки ардыгар, остолобуойбутугар, оннооҕор кыра кыһалҕабытыгар быанан тутуһан сылдьарбыт. Биир командиры тыал быатыттан төлө охсон боробулуохаҕа быраҕан өлөрбүттээх.

Сотору биһиги 853-с стрелковой полкабытын Хайлар куорат диэки атаардылар. 120 көстөөх сири уута суох, истиэп, кумах устун айаннаабыппыт. Аара эстии-быстыы, өлүү да элбэх этэ.

1945 сыл атырдьах ыйын 9 к. Дьоппуон аатырбыт Квантунскай армиятын кытары сэрии буолар. Элбэх байыаннай чаас, техника бөҕө ааһар. Биһиги чааспыт эмиэ кинилэр кэннилэриттэн сотору-сотору ытыалаһа-ытыалаһа саппай уопсан иннин диэки түһэн иһэр. Өлүү-сүтүү элбэх этэ. Ону атын чаастартан толоруна-толоруна барабыт. Мин онно стрелок быһыытынан бинтиэпкэлээх, сороҕор илии пулеметтаах сылдыбытым. Пулеметтааҕар бинтиэпкэм чэпчэкитэ уонна сыыспата ордук этэ. Улахан кыргыһыы Улахан Хинган хайатын туорааһынна буолбута. Манна Чжалайнурскай бөҕөргөтүүлээх оройуону ылыыга Сэмэн хорсуннук сэриилэспитэ. Ол иһин Кылаабынай Командующай И.В. Сталин махтал суругун туппута. Ол илдьирийбит красноармейскай киниискэтигэр сурулла сылдьар.

Порт-Артурга кэлэн баран сыл устата ордубут сэрии сэптэрин ыскылааттааһынна үлэлээбитэ. Өстөөх миинэлэрин, снарядтарын ыраах хайаҕа илдьэн дэлби тэптэрэллэрэ үһү. Дьэ киһи дөйөр тыаһа онно баар этэ. Ол сылдьан контузияланан 25 хонук госпитальга сыппыта. Онно ситэ үтүөрдүбэтэхтэрэ, ол иһин кулгаабынан аанһа истибэт буолбута, иккис 112 группалаах инбэлиит буолуохтаах эбит. Комиссияланарын күүппэккэ ус хонук эрдэ тахсан баран демобилизацияланан дойдулаабыта.

Сэрииттэн кэлээт Семен Петрович Бугаев үлэ үөһүгэр түспүтэ. Түбэ колхозтара М.К. Аммосов аатынан совхозка холбоспуттарын кэннэ кэргэнинээн Татыйаастыын 52 сыл устата үтүө суобастаахтык үлэлээбиттэрэ.

Семен Петрович пенсияҕа тахсан да баран таах олорботоҕо. Күүһэ кыайарынан, сатыырынан күүс-көмө буолара. Үөрэҕэ суох буолан уонна кулгаабынан истибэт буолан общественной үлэҕэ толору кыабынан кыггыбатар да, түгэн көһүммэ эрэ сэриигэ хайдах сылдыбытын ыччаттарга билиһиннэрэрэ, ыччаты патриотическай тыынтга иитиигэ сэмэй кылаатын киллэрсибитэ.

Сэрии кэннинээҕи дойдутун экономиката уонна культурата сайдыытыгар тус бэйэтин дьиссипилиинэлээх, сиэрдээх улэтинэн үөлээннээхтэригэр, эдэр ыччакка еруу холобур буолара. Ол да иһин Саха АССР Министрдэрин Сэбиэтин, Верховнай Сэбиэтин Президиумун, ССКП, Комсомол Обкомнарын,

партия райкомун, райсовет исполкомун элбэх грамоталарынан уонна махтал суруктарынан наҕараадаламмыта.

Аҕа дойдуну көмүскүүр Улуу сэриигэ үтүөлэрэ Аҕа дойду сэриитин II степеннээх уордьанынан, «Японияны кыайыы иһин» о.д.а. юбилейнай мэтээллэринэн бэлиэтэммиттэрэ. Хойутаан да буоллар Нам улуунун салалтата уонна ветераннар улуустаабы сэбиэттэрэ киниэхэ Нам селотугар икки хостоох, толору хааччылыылаах таас дьиэттэн квартира биэрбиттэрэ. Онон үйэтэ уһуругар кыах бэрилиннэ. Семен Петрович ус оҕото бары ыаллар. 30-ча сиэннээх баай кырдыаҕас. Бу куннэргэ 85 сааһын туолла.

Семен Петрович бар дьонугар, ыччаттарыгар туһаайан бу сана иһэр XXI үйэҕэ ырыынак, ыарахан олох эггин диэбэккэ харса суох, санааны түһэрбэккэ, өйү-санааны, күүһү холбоон таһаарыылаахтык үлэлиэххэ, ыһыллымыахха наада диэн этэр. Ыччаппыт сирдээх, үтүө майгылаах, бэрээдэктээх, үөрэхтээх дьон буолалларыгар баҕатын тиэрдэр.

«Энсиэли», 1999 с. баладан ыйын 4 к